

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N.Gumilyov Eurasian
National University

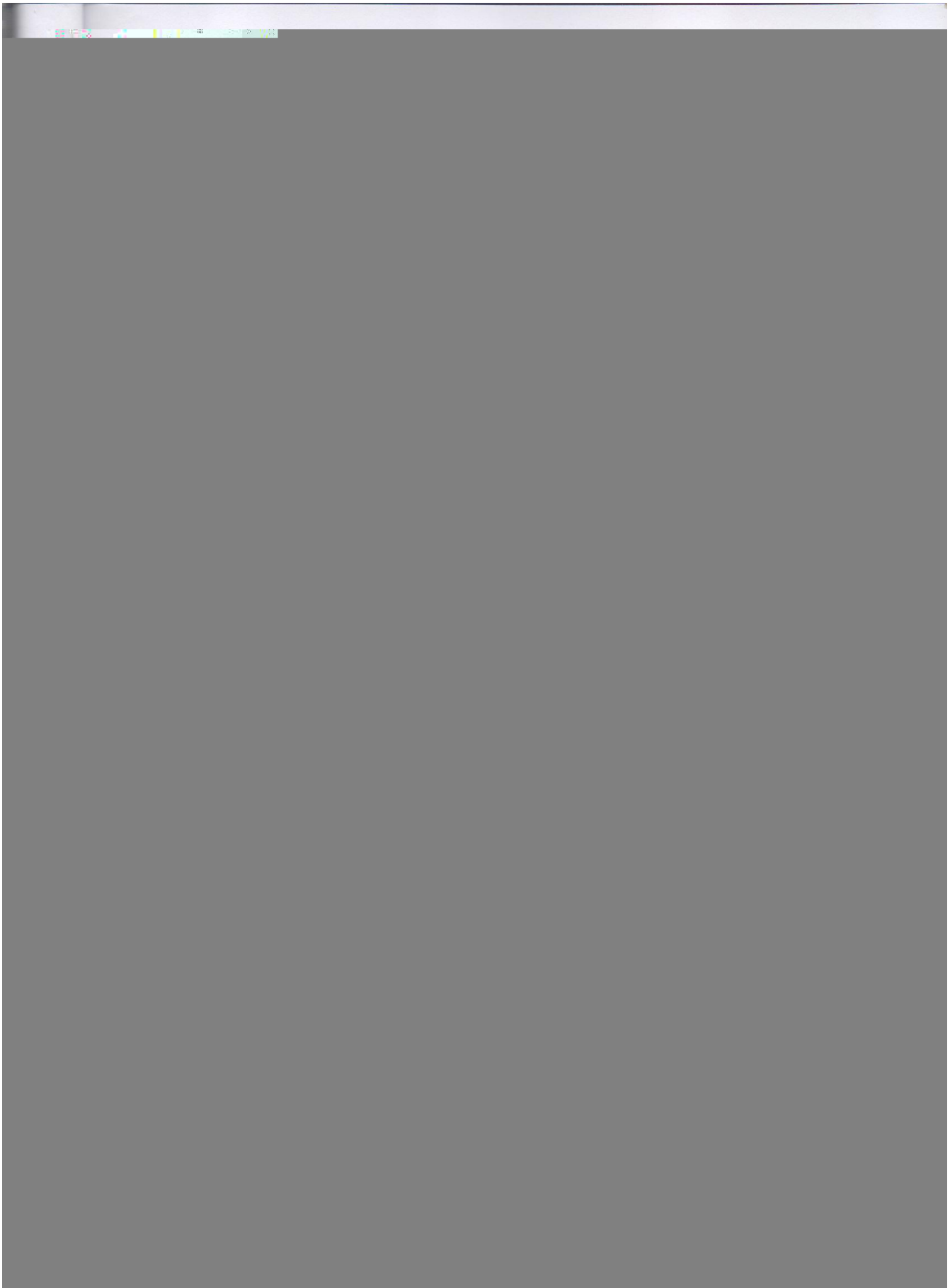
№1 (126)/2019

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

PHILOLOGY Series

Серия ФИЛОЛОГИЯ

ХҒТАР 17.71.91

Г.Р. Дәуітова¹, Е. Сұлтан², Л.К. Мейрамбекова³

¹²Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹gulnazdautova001@gmail.com, ²yertaysultan@gmail.com, ³lmeyrambekova@mail.ru)

Көне эпостағы мифтік кейіпкерлер

Аңдатпа. Эпостардың барлық жанрларындағы маңызды категориялардың бірі – батырлардың ерлігі мен олардың дұшпандарына қарсы күресі болып табылады. Дәуір алмасуына, тарихи жағдайларға қарай, дұшпан бейнесінің берілуі де заманмен бірге өзгеріске ұшырап отырды. Ең алғашқы көне эпостарда батырлар негізінен мифтік кейіпкерлермен ғана жауласқан болса, уақыт өте келе тарихи оқиғалардың дамуына байланысты жаулары да шынайы қасиеттерге ие образдарға ауысады. Уақыт өте келе жезтырнақ, құбыжық, төбекөз, мыстан кемпір, айдаһарлар сынды образдарды батырдың жері мен отанына қауіп төндіретін, жау образындағы адамдар алмастыра бастайды. Оларды негізінен көне мифтік бейнелер, зооморфтық кейіпкерлер, туыстас, бірақ жауласып жүрген ру-тайпа өкілдері, қалыңдық үшін бақталастыққа түскен қарсыластар, құрайды. Мақалада архаикалық және батырлық эпостағы бас кейіпкерлермен күресуші образдардың түрленуі мен дамуы жан-жақты қарастырылады. Эпикалық кейіпкердің бейнесін жасаудағы көне сюжет пен мотивтердің рөлі сипатталады. Көне эпостағы қаһарман қарсыластарының түрлері айқындалады.

ды тылсымға тартады. Өйткені, мифтік аңыздар, мифтік әңгімелердің астарында тек қиял-ғажайып оқиғалар ғана емес, халықтың түпкі санасы жатыр. Бір кездердегі адамзаттың ғаламды түсінудегі балаң ойлары, белгілі бір күшке, жаратушыға сиынуы, тіпті, ара жігін ажыратып қарай алсаң тарихи оқиғалар да мифтік аңыздарда кездеседі.

Фольклордың бір тармағы мифтік аңыздар. Жалпы аңыз дегеніміз белгілі бір тарихи оқиғаның төңірегінде өрбитін әңгіме болса, миф одан арырақ жатыр, яғни мифтік аңыздардың тамыры терең. Тіпті, мифтік аңыздардағы жүйелер мен сюжеттер арқылы бүкіл әлемдік халықтардың бөлінісі туралы зерттеу жүргізуге болады.

Алдымен көне эпостарға тоқталмас бұрын, классикалық жырлар мен көне эпостардың арақатынасын ажыратып алуымыз керек.

1. Классикалық батырлық жырларда да, көне эпостарда да бір балаға зар болу сарыны бар. Алғысында бұл негізгі сарын ретінде әр жырда ұшырасса, кейінгісінде, яғни, көне эпостардың барлығында дерлік кездесе бермейді.

2. Классикалық батырлық жырларда көмекшілер ретінде кездесетін әйел, ата-ана, тұлпар, желеп-жебеушілер рөлі көне эпостарда да сол қалпы десек болады. Бұлардың қатары енді мифтік кейіпкерлер таусоғар, сакқұлак, желаяк, көлтаусар, мерген секілді ертегілік персонаждармен толыса түседі.

3. Көне эпостарда кейінгі классикалық жырлардағы көптеген сарындар ұшыраса бермейді. Ұшырасса да бірізді баяндалмайды. Мәселен, бас кейіпкердің өсуі, ата-ана тілегі, тұлпар іздеу, баптау, ғажайып дүниеге келу, ұлттық салт-дәстүрге, сана-ғұрыпқа жақындық, діни элементтер.

4. Классикалық жырларды типологиялық зерттеуде «мотив» (сарын) деген ұғым басты назарда. Жырлардың бәрінде ұқсас мотивтер өте көп болады. Мысалы, батырлық жырлар бір балаға зар болу немесе ғажайып дүниеге келу сарыны арқылы басталатынын білеміз. Батырлық жырлардың бәріне дерлік осы тектес оқиғалар тән болған соң ол «мотив» деп қарастырылды. Дәуірлес жырлардың туында бұл үрдіс секілді қызмет атқарады. Онсыз ешқандай жыр басталмауы керек секілді. Жырдың басталуына ғана тән нәрсе емес. Бұдан бөлек те батырлық жырларды туыстастырып жатқан оқиғалық желілер, суреттеулер, мотивтер көп. Ал, көне эпостар бір сарынды басталмайды. Басты айырмашылықтардың бірі дер едік. Көне эпосты оқымайынша, қалай басталатыны туралы болжам айту қиын, яғни классикалық жырлардағыдай ұқсас оқиғалы емес. Ол әдеттегідей тоқсан сай толы малы бар, ұлты мен елі белгілі, бір ұрпақ сүюді аңсаған, сонысы үшін бәрінен баз кешіп әулие аралап кеткен байдың мұң-зарымен басталмайды. Басқаша айтқанда, мотив енді көне эпостарға келе бермейтін ұғым болып қала береді.

5. Классикалық батырлық жырларда көтерілетін мәселелердің ірісі ел мүддесі болса, көне эпостарда халқын жаудан азат ету жиі кездесетін оқиға емес, арагидік ұшырасатын эпизодтық желілерден ары аспайды, яғни, басты идеялық мақсат ол емес. Көне жырларда көбіне бір мақсат қуалау, бір тапсырма алу, жақынын қорғау, жеке бастың, отбасының қамын жеу, әке-шеше тілегін орындау, басқа бір кейіпкер тілегімен аттану негізгі мүддеге айналып, жырдың идеясы осыны баян етеді.

6. Батырлық жырлардағы басты кейіпкердің жауы тарихи қалмақ, қызылбас, солардың ел таныған батырлары т.б. болып келеді. Көне эпостарда басты жау адам емес. Бас кейіпкерлер мұнда жеті басты жалмауызбен, мыстан кемпірмен, мыстан кемпірдің баласымен, айдаһармен, алып жыланмен, суға иелік еткен адам сенгісіз жайынмен, құбыжықпен, дино, дәулермен, жалғыз көзді жаратылыстармен (циклоп) т.б. айқасады.

7. Қаһармандық жырлар секілді көне эпостар да шамадан тыс көп варианттылы боп келмейді.

Біз келтірген көне эпос пен классикалық батырлық жырлардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары өте көп. Бұл ең негізгілері ғана екенін айта кету керек. Өзге де қырла-

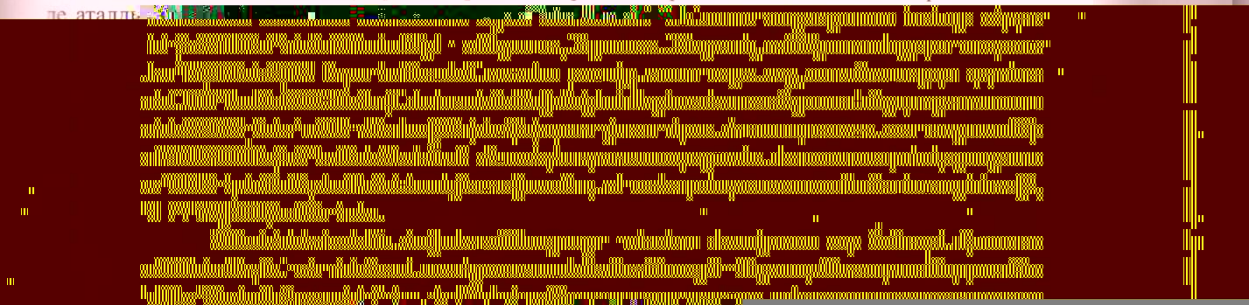
рынан қарай отырып, эпос түрлерінің ара-қатынасында бұдан да бөлек көптеген мәнді пайымдаулар келтіруге болады. Бұл туралы ғалым Р.Бердібаев: «Архаикалық пен классикалық эпостың өзіндік өрнегін ажырата танудың өзге де шарттары бар екендігін фольклор зерттеушілер негізінен жүйелі талдап шыққан. Ол шарттылықтар жинақтап айтқанда төмендегі ұғымдарға саяды: мифтік уақыт адамдар санасында бірте-бірте қиялға айналып, бір кезде өтіп кеткен «алтын дәурен» туралы ұғымды туғызады, мифологиядағы ұнамды ерлер батырлық эпостың қаһарманына ұласып, аждаһа жалмауыздар зұлым жаулар бейнесіне көшеді, ертегілік, мифтік бейнелер тарихи бейнелерге айналады; рухани өмірдің күрделене түсуіне бейнелердің өзгешілігі мифология ыдырап, оның кейіпкерлері бұрынғы «киелі» қалпынан

Мәселен, «Құламерген» эпосын алайық «Сықырлы күштер туралы көне ұғым жырда күрделі ұғым иеленді» [2, 70 б.]. «Құламерген» эпосы көне өркениет пен түсініктерді жаңа дәуірде қайта өмір сүруге мүмкіндік берді. «Әкесі мен баласының соғысатын жаулары – жер астын мекендейтін жеті басты Жалмауыз, оның балалары – кемпір Құртқа мен Орақ батыр» [5, 277 б.] екені бізді де қызықтыра түседі.

М.Ғабдуллин мен Т.Сыдықовтардың жазған еңбектерінде ертедегі адамдардың тұрмыс тіршілігі шынайы көзқарас тұрғысынан айтыла келіп, жырларда көне халықтың аңшылық кәсібі, дүниеге, жаратылысқа деген көзқарасы, наным-сенімдері берілген деген ой түйінделеді. Сонымен қатар, өз ойларын бекіту мақсатында «Құламерген» жырындағы көне өркениеттік сипаттағы оқиғаларға, аталатын кәсіп пен іс-әрекеттерге талдау жасалынады. Мысалға, «Құламерген» эпосын алсақ, зор тартысқа құрылған «Құламергеннің» басты кейіпкерлері әртүрлі ғажайып жағдайларға душар болады, жердің асты-үстін кезіп жүріп, өздерінің ізгі мақсаттарын жүзеге асыру үшін бар күшін салып алысады. Жырдағы Құламерген мен Жоямерген неше түрлі зұлымдыққа қарсы тұрып, жақсылық үшін, шат өмір үшін күреседі. Сықырлы, айлалы мыстан да, оны қолдаушы хан да қаншалықты күшті болғанымен, соңынан жеңіліс табады, оларды әділет үшін күрескен Құламерген жеңеді де, ойлаған мақсатына жетеді. Аталған тұстың эпосында кездесетін Құбығұл тәрізді батырлар да әрі мықты, әрі айлалы, он қолдарынан өнер тамған жігіттер» [6, Б. 32-33] -деп баға берді.

Бұл жырдың қарақалпақ халқында да өзіндік нұсқасы бар. Біздіңше бұл батырлық жырлардағыдай айтылу, жеткізілу негізінде өзгеріске түсіп, бірнеше варианттарының пайда болуымен ұқсас құбылыс емес. «Қарақалпақ халқында сақталған «Құламерген» мен қазақ жырының оқиғалық өрілімін салыстырып қарағанда екеуінің түбірі де, кейіпкерлерінің құрамы да бір бастаудан таралғаны айқын көрінеді» [2, 72 б.], -дейді ғалым Р. Бердібаев. Тек қазақ нұсқасында Жоямергенге қатысты жаңа эпизодтар, жер асты әлемі оқиғаларының қосылғандығымен ерекшеленетінін айтады.

Қазақтың байырғы жырларының үлкені «Мұңлық, Зарлық» екені көп еңбектерде аталды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4-ші кітап. / С. Қондыбай - Алматы: Дайк-Пресс, 2004.- 502 б.
- 2 Бердібаев Р. Қазақ эпосы: Жанрлық және стадиялық мәселелер. / Р. Бердібаев - Алматы: Ғылым, 1982. - 232 б.
- 3 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. / Р. Бердібаев - Алматы: Жазушы, 1989. - 237 б.
- 4 Ыбыраев Ш. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы / Ш. Ыбыраев // Эпос әлемі. - Алматы: Ғылым, 1993. - 296 б.
- 5 Бабалар сөзі: 100 томдық. Көне эпос. - Астана: Фолиант, 2008. - Т. 52. – 352 б.
- 6 Ғабдуллин М. Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. / М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов - Алматы: Ғылым, 1972. - 338 б.
- 7 Хабижанова Г.Б. Көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіндегі мифологиялық кеңістік пен уақыттың құрылымы / Г.Б. Хабижанова // Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы. - Алматы: Қазақ университеті, 2015. - Т. 2. - 380 б.
- 8 Әлмұханова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. / Р. Әлмұханова - Алматы: Арыс, 2009. - 320 б.

Г.Р. Даутова¹, Е. Султан², Л.К. Мейрамбекова³

¹² Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мифические персонажи в архаическом эпосе

Аннотация. Одной из важных категорий во всех жанрах эпоса является подвиг героев и борьба против их врагов. С развитием эпохи, историческими условиями, передача образа врага со временем изменилась. В архаических эпосах, в основном были мифические персонажи, такие как мыстан кемпир, змеи, семиголовые драконы, Тобекоз (одноглазый людоед), тигры, великаны обладающие подлинными качествами. Со временем их заменяют реальные люди, которые сражаются за землю. В статье рассматривается многообразие и развитие образов, борцов с главными героями архаического и героического эпоса. Описывается роль архаических сюжетов и мотивов в создании образа эпического героя. Определяются различные типы противников героя в архаическом эпосе.

Ключевые слова: эпос, архаический эпос, героические эпосы, миф, мифические персонажи, тюркский народ.

G. Dautova¹, Y. Sultan², L.K. Meirambekova³

¹²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Mythical characters in the archaic epos

Abstract. One of the important categories in all genres of epic is the feat of heroes and the fight against their enemies. With the development of the era, historical conditions, the transfer of the image of the enemy has changed over time. In the archaic epos, there were mainly mythical characters, such as Mystan Kempir, snakes, seven-headed dragons, Tobekoz (the one-eyed cannibal), tigers, giants with authentic qualities. Over time, they are replaced by real people who fight for the land. The article deals with the diversity and development of images, fighters with the main characters of the archaic and heroic epic. The role of archaic plots and motives in creating the image of an epic hero is described. Identifies the different types of enemies in the archaic epic hero.

Key words: epos, archaic epos, heroic epos, myth, mythical characters, Turkic people.

References

- 1 Qondıbay S. Arğıqazaq mifologiyası. 4-ші kitap [Argypitian mythology. Book 4]. / S. Qondıbay (Daik-Press, Almaty, 2004, 502 p.). [in Kazakh]
- 2 Berdibaev R. Qazaq éposı: Janrlıq jáne stadiyalıq máseleler [Kazakh Epic: Genre and Stage Problems]. (Ǵylym, Almaty, 1982, 232 p.). [in Kazakh]
- 3 Berdibaev R. Káwsar bulaq [Kausar Spring]. (Jazwşy, Almaty, 1989, 237 p.). [in Kazakh]
- 4 Ibraev Ş. Qazaqtıń batırlıq jırlarınıń poétıkası [Poetics of Kazakh heroic poems] // Épos álemi [The epos world]. (Ǵylym, Almaty, 1993, 296 p.). [in Kazakh]
- 5 Babalar sózi: 100 tomdıq. Kóne épos 52 tom. [The story of ancestors: 100 volumes. Ancient Epos 52 Volume]. (Foliant, Astana, 2008, 352 p. [in Kazakh]
- 6 Ğabdwlın M. Sıdıqov T. Qazaq xalqınıń batırlıq jırı [The heroic song of the Kazakh people]. Ğılım, Almaty, 1972, 338 p.). [in Kazakh]
- 7 Xabıjanova G.B. Köşpelilerdiń dástúrli mádenıetindegi mifologiyalıq keńistik pen waqtıń qurılımı [The structure of the mythical space and time in the nomadic culture of nomads], Ortalıq Aziya köşpelileri órkenıetiniń tarixı [History of civilization of the nomads of Central Asia]. (Qazaq wniwersiteti, Almaty, 2015, (2), 380 p.). [in Kazakh]
- 8 Álmuxanova R. Qazaq folklorındaǵı antikalıq sarındar [Antique Kazakh folklore]. (Arys, Almaty, 2009, 320 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Даутова Г.Р. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы, Қазақстан.

Сұлтан Е. – PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Құрманғазы көш. 29, Алматы, Қазақстан.

Мейрамбекова Л.К. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Dautova G. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, av.al-Farabi 71, Almaty, Kazakhstan.

Sultan Y. – PhD, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kurmangazy str. 29, Almaty, Kazakhstan.

Meirambekova L.K. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.

